

Kelemen János

Opponensi vélemény

Schmal Dániel: “Reflexió és modernitás – A modern én születése a kora újkorban” c.

akadémiai doktori értekezéséről

Egy jól megírt, kitűnően argumentált, filozófiatörténeti szempontból eredeti mondanivalójú és módszerű, kiváló disszertáció elbírálása ma a feladatunk. A bírálónak nem sokkal van több dolga, mint rámutatni az értekezés érdemeire, s felhívni a figyelmet arra az újszerű képre, melyet a disszertáció a kora újkori és az újkori filozófiáról megrajzol.

Schmal Dániel a modernitás kialakulásának egyik legfontosabb aspektusát, a modern *én* születését mutatja be, részletesen feltárva az *én*, illetve a személyiség-szerkezet átalakulásának legkülönbözőbb okait és feltételeit. Fő tézise kronológiai jellegű (ahogy Schmal mondja, egy “kronológiai korrekciót” tartalmaz, 355 o.), melyet már a dolgozat címe is jelez, hiszen a folyamatot a kora újkorba helyezi, vagyis a nagy XVII. és XVIII. századi korszak elé, melyet az általános történeti és filozófiatörténeti konvenciót követve, a racionalizmus térhódítása és az új természettudományok megjelenés okán, általában a modernitás kezdetének és áttörésének tartunk.

Dolgozatának alapkérdését ennek megfelelően a szerző úgy fogalmazza meg, hogy milyen fogalmi változások következtében és milyen elméleti feltételek mellett vált elgondolhatóvá és jelent meg az a fajta szubjektum, amely az adott korban bekövetkezett tárgyterületi differenciálódás követelményei szerint sokféle szerepben jelenik meg és cselekszik, s egyre nagyobb reflexivitással viszonyul önmagához. A fogalmi változások vizsgálata során három alapvető fogalmat állít a középpontba: a (funkcionális vagy szerkezeti) differencia, az integráció és a reflexió fogalmát.

Mielőtt röviden felidéznénk, hogy hogyan határozza meg és hogyan használja ezeket a kulcsfogalmakat, utalnunk kell arra, hogy a “kronológiai tézis” vagy a “kronológiai korrekció” következtében a kora újkor és az újkor filozófiatörténetének szokásos tárgyalásához képest, illetve ahhoz a képhez képest, amit a filozófiatörténet-írás fő hagyománya kialakított a szóban forgó évszázadok gondolkodásáról, olyan szerzők sokasága kerül a figyelem fókuszába, akiket ugyan (Foucault kifejezését használva) nem sorolnánk a “kis szerzők” sorába, de akiket mégis másodlagosak tekintünk a XVII. és XVIII. század kanonizált figuráival összehasonlítva. De annak eldöntésében, hogy hogyan jelölje ki a tárgyalandó anyagot, nem kis mértékben a disszerensnek az a meggyőződése is szerepet játszott, hogy a modernitás felé vivő úton nem az egymással versengő, hitbéli és világnézeti téren ellentétben lévő szellemi orientációk egyike vagy másika viszi a főszerepet, hanem ellenkezőleg: mindegyikük sajátos terepévé vált a modernizálódásnak. A Montaigne, Descartes, Leibniz vagy Locke nevével fémjelzett új filozófia mellett ez például a késő skolasztikára is jellemző. Így, mint a disszerens mondja, “a skolasztikus vitáknak legalább olyan elméleti jelentőségük van a modern *én* születését tekintve, mint a skolasztikus természetjogi elméleteknek a modern politikai gondolkodás kialakulása szempontjából”. A valódi törésvonalak tehát transzverzálisak, vagyis átlósan szelik keresztül az ideológiai határokat (17. o.). A disszerens hasonlóképpen őrizkedik attól, hogy a felvilágosodásnak a vizsgált probléma szempontjából külön jelentőséget tulajdonítson, hiszen – mint rámutat – a modernizáció, illetve a modern *én* kialakulása nem a felvilágosodás és a felvilágosodás ellenzői közti határvonal szerint megy végbe, hanem globális folyamat a korban. E logika szerint tér ki a katolikus felvilágosodásra is, melynek külön független szentel (365-371. o.).

A vizsgálódás középpontjában álló három alapfogalmat a társadalomtudomány régóta vizsgálja a modernizációs folyamatokkal összefüggésben. Schmal meghatározásában a differenciálódás az élet, a cselekvés és a gondolkodás egyre jobban elkülönülő, saját logikára

szert tevő tárgyi területeinek önállósodását jelenti, aminek következtében az *én*nek egymástól független, nem egyszer egymásnak ellentmondó szerepek sokaságát kell betöltenie. Bár e fejleményt általában a polgárosodás és az ipari forradalom korszakára teszik, olyan folyamatról van szó, mely már a XVI. század végétől kezdve megindult. Ezzel komplementer jelenség természetesen az integrálódás, hiszen az egymástól elválasztott tárgyterületek mégis összefüggenek egymással, s nemcsak megmarad egyesítésük lehetősége, hanem folyamatosan szükség is van arra, hogy egységbe hozzák őket. Különösképpen igaz ez a különféle szerepek és részfeladatok révén szétszabdalt *én* esetében, mely nem lehet meg anélkül, hogy ne alkosson saját világában valamiféle, akárcsak látszólagos *egészet*.

Az előző két fogalomtól némileg elkülöníteném a reflexiót. E fogalommal kapcsolatban ugyanis felmerül egy kérdés. Egyrészt persze teljesen helytálló, amit a disszerens állít: az tehát, hogy a differenciálódáshoz kapcsolódó modernizációs folyamatok objektív és szubjektív aspektusai szükségképpen kiváltják az *én*ben a reflexió igényét, s ennyiben a fokozott reflektív szellemi beállítódás feltétlenül a modernitás, sőt a posztmodern jellemzője. Másrészt azonban a reflexió fogalma és az általa jelölt mentális műveletek már az antikvitásban – jelesül a görög-római filozófiában és költészetben – jól ismertek, s így nem mondható, hogy a modernitás produktumai vagy velejárói lennének. Még akkor sem, ha azt valóban mondhatjuk, hogy a differenciálódás, az integráció és a reflexió sajátos kombinációja és összekapcsolódása – ami végül is a disszertáció tárgya – a modernitás sajátja.

A reflexió kérdésénél maradván érintenünk kell a kronológiai tézist. E tézis értelmében a disszertáció az általában szokásosnál korábbra datálja a modernitás kezdeteit, és pedig, mint láttuk, a korai újkorra, pontosabban a XVI. század végére. A tézist elfogadom, és a mellette felhozott érveket meggyőzőnek tartom. Mégis felvetem a kérdést, főleg a reflexióra való tekintettel, hogy lehet-e ilyen elvágólagosan meghúzni a határokat, s a modernizáció kezdeteit nem kell-e még korábbra tenni. Egyfelől emlékeztetni kell magunkat arra, hogy a reflexió már

az által is különbözik a másik két fogalomtól, hogy a reflektív jelleg az emberi nyelv és tudat eleve meglévő, evolúciós adottsága. Persze, a mi esetünkben sokkal specifikusabb jelenségről van szó, mely nem oldható fel egy történelem fölötti általánosságban. Másfelől azonban arra is emlékeznünk kell, hogy a középkori kultúra bizonyos területeit, így a költészetet, ezen belül főképp Dante művét, áthatják a reflexió egészen specifikus komplex formái. (Vö. Kelemen János: *“Komédiámat hívom tanúmul”*. *Az önreflexió nyelve Danténál*. Bp. Eötvös Kiadó, 2015). Ezeknek nem kismértékben köszönhető az, hogy az *Isteni színjátékot* úgy is olvashatjuk, mint a személyiség történeti fejlődésének, az *én*-struktúra átalakulásának egyik korai, de nagyon jelentős állomását.

Ki kell térnünk még egy általános jellegű elvi-módszertani problémára. A szerző a szellemi hagyomány területén, a filozófiai és a teológiai viták, ritkábban pedig a költészet és irodalom fényében vizsgálja a modern *én* születését. Néha, akaratlanul, egyenesen azt a benyomást kelti, hogy a modern *én* egyben szülte is ezeknek a szellemi jelenségeknek. Ezért nem árt itt megjegyezni, hogy egyáltalán nem gondolja így. Teljesen tudatában van annak, hogy az *én* és a személyiség struktúrái sok szálon függenek az állam politikai intézményeitől és általában az adott történelmi kor társadalmi folyamataitól. Hogy ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatára (kivéve néhány rövid utalást) nem kerít sort, tudatos módszertani önkorlátozás eredménye, hiszen való igaz, hogy – lévén filozófiatörténész – leginkább a filozófiai dokumentumok értelmezésére terjed ki a kompetenciája. Ezt egy helyen például így fogalmazza meg: „filozófiatörténészként nem társadalmi változásokat, hanem társadalmi változásokkal összefüggő gondolati struktúrákat vizsgálunk” (379. o.). A funkcionális és a szerkezeti differenciálódás problémáit elemezve, s az ezekre vonatkozó társadalomtudományi elméletekre utalva pedig leszögezi, hogy ezekkel kapcsolatban „az általunk alkalmazott filozófiatörténeti módszer nem követeli meg e társadalomtudományi kérdések előzetes tisztázását” (379. o.).

A dolgozat terjedelmileg jelentős részét a XVI. és XVII. század neoskolasztikus vitáinak bemutatása tölti ki. Ezen belül nagy figyelmet kap többek közt a molinista és a probabilista doktrínák vagy a kvietizmus elemzése és magyarázata. Ugyancsak fontos oldalak szólnak a janzenizmusról, illetve a Port-Royal köréhez tartozó szerzők nézeteiről. Mindezeket a témákat a disszerens nagy erudícióval, elmélyülten és revelatív módon tárgyalja.

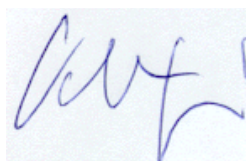
A disszertáció legnagyobb érdeklődésre számot tartható fejezetei mégis az utolsó fejezetek, ahol az én-probléma descartes-i megközelítéseiről, a személyes azonosság locke-i elméletéről, végül a személy leibnizi felfogásáról esik szó.

Itt az a legfontosabb, hogy kiemeljük: a disszerensnek sikerült elkerülnie azt a közhelyszerű képet, melyet az *én* descartes-i fogalmáról és a *cogito*-ról a filozófiatörténeti hagyomány alakított ki, s melytől néha manapság is nehéz szabadulnunk. Gondolatébresztő és egyetértéssel fogadható mindaz, amit a négyféle *én* megkülönböztetéséről (auctor, narrator, meditator, contemplator) mond a descartes-i szövegek gondos elemzése alapján. Az *önmagaság* fogalmát, mely nem adottság, hanem azonosulások eredménye, s mely Locke-nál és Leibniznél is az *én* diakrón azonosságának problémájához kapcsolódik, a disszerens joggal sorolja a kor legfontosabb eredményei közé.

Végezetül, ennek az utolsó gondolatnak analógiájára hadd mondjam, hogy Schmal disszertációja az utóbbi idők magyar filozófiatörténeti kutatásainak legfontosabb eredményei közé sorolható. Eredeti, sok tekintetben újszerű képet kapunk egy teljes történeti korszakról, ezen belül pedig az egyik legjelentősebb filozófiai probléma megoldásáról az adott történeti korszakban. A dolgozat gondolati felépítése abszolút világos, érvelésmódja tiszta és átlátható, nyelvi megfogalmazása példamutatóan szabatos.

Mínezek alapján javaslom a dolgozat nyilvános megvitatását és a vita eredményeként az akadémia doktori cím adományozását Schmal Dánielnek.

Budapest, 2022. április 24.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Kelemen János', written on a light blue background.

(Kelemen János)

az MTA rendes tagja